

ЭКИ СОСТАВДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ МАКАЛДАР

Макалада макалда колдонулган сүйлөм түзүлүштөрү көрсөтүлүп, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түрүндө уюшулган макалдарга басым жасалды. Жалаң жана жайылма сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү белгиленди. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын уюшулушу, колдонулушу, семантикалык компоненттердин функциясы иликтөөгө алынды.

Макалдын тилдик формасы логикалык ой жүгүртүүнү талап кылып турат. Ал тилдик форма кадимки сүйлөм түзүлүшүндө уюшулуп, ал чектен ашып кетпей, ырга мүнөздүү ыргак коштолуп, анда макалдык мазмундан жаралган кандайдыр бир «жеке» айтым болот. Макалды кепте колдонууда гана эмес, окуп кабыл алууда да кадыресе сүйлөмдүн мазмунунан айырмаланган мазмунду туябыз. Олуттуу ой камтылган эң кыска көлөмдөгү текст экендиги да ушундан улам. Ошентсе да, сырткы грамматикалык түзүлүшү боюнча кадыресе сүйлөмдөрдөн эч айырмаланбайт.

Тил илиминде сүйлөм тутумундагы компоненттердин сапаттык бөтөнчөлүктөрүнө, байланыш – катыш өзгөчөлүктөрүнө жараша жана алардын негизинде ар түрдүү структурадагы сүйлөм түрлөрү классификацияланып жүргөндүгү белгилүү. Кыргыз тилиндеги бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр, алардын түрлөрүнүн, эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, булар менен катар колдонулган өзгөчө семантикалык – структурадагы кемтик сүйлөмдөрдүн, тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн, алардын түрлөрүнүн бардыгы макал текстин уюштурууга катышпайт. Атап айтканда, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен атама сүйлөм, белгилүү жактуу сүйлөм жана өзгөчө конструкциядагы кемтик сүйлөмдөр колдонулбайт.

Макал текстинин жаралышында, анын табиятын шарттоодо бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен жалпы жактуу сүйлөмдөр абдан ийкемдүү колдонулары өйдөдө эскертиди. Буларга салыштырмалуу алганда, жаксыз жана белгисиз жактуу сүйлөмдөр аз санда учураса да, макал текстин уюштурууга катышышат. Ошондой эле аталган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара тутумдашуусунун негизинде калыптанышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө караганда, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр айрыкча кеңири колдонулат. Бул сүйлөм түзүлүштөрү макалдын тилдик формасы катары келет да, белгилүү бир ойду логикалык багытта чагылдырып турат. Аларга жеке–жеке токтолобуз. Эскерте кетүүчү нерсе, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жаксыз, белгисиз жактуу түрлөрү макал материалдарында өтө эле аз санда колдонулгандыктан жана ушунун натыйжасында иликтөөнүн объектисине жетиштүү материал боло албагандыктан, аларга атайын токтолууну эп көрбөдүк.

Негизинен эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар кеңири учурайт. Алар атоочтук жана этиштик предикаттардан уюшулуп, жалаң жана жайылма сүйлөм түрлөрүндө жолугат. Жалаң сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган Күн чубактоо – жалкоолук; Адамды адам кылган – эмгек; Эл кулагы – элүү; Эр намысы – эл намысы; Жатып ичер – жан бакты; Жер азыгы – суу; Ырыс алды – ынтымак; Балекет – аяк астында; Бөрү баласы ит болбойт; Өнөрлүү өлбөйт; Озунган оодарат, ж.б. сыяктуу макалдар жайылма сүйлөм түзүлүшүндөгү эки составдуу макалдарга караганда аз санда кездешет. Ошондой эле жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын ичинен этиштик предикаттан уюшулгандары өтө эле аз санда учураарын белгилей кетүү оң. Этиштик предикаттан уюшулган макалдар жалаң сүйлөм формаларында эмес, алардын дээрлик бардыгы жайылма сүйлөм түзүлүшүндө болору байкалды.

Жалаң сүйлөм түрүндөгү макалдар грамматикалык түзүлүшү боюнча баш мүчөлөрдөн гана туруп, анын мазмунуна логикалык ойдун батырылып берилгендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Субъект менен предикаттан уюшулган жалаң сүйлөм

түзүлүшүндөгү макалдар эң кыска текст катары берилет да, башталбай жатып бүтөт. Болгондо да, башка сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар сыяктуу олуттуу да, омоктуу да ойду батырып бүтөт. Макалдарга мүнөздүү экинчи бир подтексттик ойду билдирүү ыкмасы бул түзүлүштөгү макалдарда субъект менен предикаттын синтаксистик-семантикалык ички катышуусу аркылуу жүзөгө ашат. Түз, кыйытма, каймана, саласал маанилеринин бир бүтүндүктө ширелишип келиши же кайсы бирлеринин өтмө катар биригиши жана алар өз кезегинде, атоо, баяндоо, сыпаттоо, салыштыруу же теңештирүү форма– мүнөздөрүндө берилиши дал ушул субъект менен предикаттын ички семантикалык байланыш – катышында камтылган. Ушундай болгону үчүн, бөтөнчө айтымды шарттап, макалдык мазмунга ээ кылып, логикалык ойломду талап кылып турат. Маселен, Өнөрлүү өлбөйт, жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалда белгилүү бир турмуш чындыгы чагылдырылып, ал тажрыйбаланган чындык ой болуп калыптанды. Мындагы чындык ой тек гана билдирилбестен, туюндурулуш функциясында макалдык мазмунду жаратуучу айтым коштолуп, натыйжада турмуштук маанилүүлүк, зарылдык, көрсөткүчтүк, ар дайым эске алуучулук (бардык түзүлүштөгү макалдарга тиешелүү) катары кабылданат. Макалдагы туюндурулган ой, логика-грамматикалык мүнөзү жактан ээлик милдеттеги субъект жана баяндоочтук милдеттеги предикат аркылуу ишке ашырылды: С₁т.м.+к.м. – Эт. Пт.м.+к.м.=МТ. (макал тексти). Аталган макал текстинин мазмуну логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат. Өнөрлүү субъектисинин түз маанисинин таланттуу адам түшүнүгүн билдирип турганында кеп жок. Ал макал текстинен сырткары, башка сүйлөм тутумунда жана өз алдынча жеке колдонулганында деле ушул түшүнүктү билдирери анык: 1. Өнөрлүү - (өнөрдүү менен бирдей) өнөрү бар; чебер, маш, устат; көп өнөрдү билген (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969., 484.); 2. 1) Асан өнөрлүү адам. 2) Өнөрлүүнүн иши алга жылат. 3) Өнөрлүү адам менен иш жүргүзүү пайдалуу ж.б. кадыресе сүйлөмдөрдөгү өнөрлүү компоненттеринин семантикасы негизинен бири – биринен айырмасыз. Бирок, макал текстиндеги өнөрлүү субъектиси таланттуу, чебер, устат маанисин туюндуруу менен гана, тагыраак айтканда, өнөрлүү адамдын өлбөстүгү тууралуу кабар-маалыматты билдирүү менен гана чектелбестен, макалдагы өлбөйт предикатына синтаксистик– семантикалык ички катышта болуп, анын негизинде келип чыгуучу кошумча маани жүктөрдү аркалап турат. Мында таланттуу, шыктуу, жөндөмдүү, чебер, устат адам болуу зарылдыгы, турмуштук маанилүүлүгү белгиленип, ага басым жасалды да: 1. кадыр- барк; 2. атак-даңк; 3. ишмердүүлүк; 4. билимдүүлүк маанилери да камтылып турат. Кыргыз эл макалдарында өнөрлүү сөзү катышкан Өнөрлүү өргө чабат; Өнөрлүүнүн колу–алтын; Өнөрлүү менен өнөктөш бол сыяктуу бир кыйла макалдар бар. Аларда да өнөрлүү сөзү дал ушундай кең маанилерди аркалап, макалдык мазмунга мүнөздүү милдетти аткарат. Ал эми өлбөйт предикаты өз кезегинде, өнөрлүү субъектиси менен синтаксистик катышынын натыйжасында: 1. өнөрлүү адамдын түбөлүктүүлүгү; 2. эл эсинде ар дайым сакталуусу; 3. коомдук пайдалуулугу туюндурулду. Эң башкысы, бул маанилердин биримдик мазмунунун тереңинде өнөрлүүлүктүн барк - баасын көтөрүүчүлүккө, пайдалуулугуна, ага ээ болуу зарылдыгына, маанилүүлүгүнө карата болгон, бизге билинип – билинбеген, сезилип – сезилбеген үндөө бар. Натыйжада жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда туюндурулуучу ой субъект менен предикатка негизделип, алардын ички катыштык маанилеринин биримдигине сыйдырылып, алар аркылуу жүзөгө ашырылгандыгына байланыштуу логикалык түшүнүүнү талап кылып турат.

Макалдагы мазмун олуттуу ойго негизделгендиктен, ал ойду так жана керектүү, таамай жана жеткиликтүү, таасирдүү жана угумдуу, образдуу жана кыска туюндуруу максатында, көбүнчө, салыштыруу, теңештирүү, аныктоо, тактоо маанилери башкы орунга чыгат. Мындай шартта, негизинен жайылма сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар уюшулат. Жайылма сүйлөм түзүлүшүнө эки составдуу макалдар жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгүлөргө караганда алда-канча активдүү колдонулат. Алардын активдүүлүгү

макалдагы ойдун туюндурулушунда субъект, же предикатты конкреттештирүү, аныктоо, тактоо маанилери менен түшүндүрлөт;

1. Арпа жеген ат ойнойт.
2. Ар ким кычышкан жерин тырмайт.
3. Багы жокко баары жок.
4. Кыбыраган кыр ашат.
5. Жел сөз жанга дары болбойт ж.б.

Көрүнүп тургандай, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү мисалдарды шарттаган арпа жеген; кычышкан жерин; багы жокко; кыр; жел, жанга сыяктуу компоненттери субъект, же предикатка синтаксистик байланыш-катышта болуп, алардын тике маанилерин конкреттештирүү менен кеңитип, күчөтүп (арпа жеген→ ат; кычышкан жерин→ тырмайт; багы жокко→ жок;; кыр→ ашат; жел→сөз, жанга→дары болбойт) жана ошол эле учурда макалдын жалпы мазмунундагы кыйытма ойду жаратууга көмөк, түрткү болот. Демек, өз алдынча макал тексти катары калыптанган эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда туюндурулуучу ой аныктоочу, тактоочу, конкреттештирүүчү компоненттер менен ажырагыс байланышта берилип ишке ашырылат. Мында ажырагыс деген сөзгө басым жасап жатканыбыздын жөнү бар. Анткени, кадыресе эки составдуу жайылма түрүндө уюшулган жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү айкындооч мүчөлөрдүн айрым бирин шарттуу түрдө кыскартсак, ал сүйлөмдүн жалпы мазмуну бузулууга же олуттуу өзгөрүүгө учурабайт: Мен мектепке азыр келдим // Мен мектепке келдим. Азыр компоненти түшүрүлүп колдонулган сүйлөмдө негизинен “менин мектепке келгендигим” тууралуу кабар-маалымат бузулган жок. Макалдарда болсо, айрыкча, ушул түзүлүштөгү макалдарда бул функциядагы компоненттерди шарттуу түрдө кыскартууга мүмкүн эмес: 1. Эл оозунда элек жок // Элек жок. 2. Ар ким сөзүнөн сыңдалат // Ар ким сыңдалат 3. Ат баспайм деген жерин үч басат.// Ат үч басат 4. Коноктун да өз ырыскысы бар// Коноктун ырыскысы бар ж.б.

Кийинки варианттары түшүрүлгөн компоненттерсиз макал болуудан калат. Макал текстинин уюшулушунда сөзсүз түрдө өз алдынча маанилик өзгөчөлүктөргө ээ болгон компоненттердин катышып турушу шарт. Алар салттуу грамматиканын шартында сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылат. Макалдагы тексттик ой анын тутумундагы компоненттердин өз ара байланыш – катышынын, тике жана кыйыр маанилерди туюндуруунун, алардын өтмө катар жуурулушуп келишинин натыйжасында пайда болот. Бир сүйлөмдүк көлөмгө батырылып берилген ой, кандай болгон шартта да, логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат.

Ошентип, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдардагы конкреттештирүүчү, аныктоочу, тактоочу компоненттер туруктуу колдонулуп, зарылдык катары эсептелинип, логика – грамматикалык түзүлүшү ошол компоненттердин негизинде өзгөчөлөнүп турат.

Адабияттар

1. Усупбеков Ж. Кыргыз макал, лакаптары. — Ф., 1982.
2. Кыргыз тилин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф., 1969.